

‘ספר הישר’ בעיבודו של אהרן לובושיצקי: חיבור עברי קדום ש’עלה’ לארץ ישראל

ורד טוהר

הקדמה

ספר הישר, ובשמו המלא: **ספר הישר והוא ילקוט סיפורי התורה ואגדותיה מעובד לבני הנעורים ולעם**¹, הוא ספר שעיבד הסופר והמחנך אהרן לובושיצקי (1874-1942). הספר ראה אור לראשונה בוורשה בתרפ”ג (1923), ולאחר קום המדינה הודפס פעמים רבות גם בארץ. נושאו של הספר הוא סיפור תולדות עם ישראל מבריאת העולם ועד פטירת משה. זהו עיבוד של **ספר הישר**, חיבור עברי רב־חשיבות בתולדות הסיפור העברי, שראה אור בוונציה בשנת ה’שפ”ה (1625).

במאמר זה ייסקרו דרכי העיבוד וההתאמה של החיבור הקדום לקוראי עברית צעירים במאה ה־20, ותודגש חשיבותם של עיבודים כגון זה בתיווך ובהנכחה מחדש של מסורות סיפוריות קדומות באמצעות הספרות לילדים ולבני נוער. בתוך כך יוצג **ספר הישר לבני הנעורים** של לובושיצקי כדוגמה לספר שזכה להצלחה מסחרית הן במזרח אירופה בין המלחמות הן שנים לאחר מכן, במדינת ישראל.

אהרן לובושיצקי: חייו ויצירתו

אהרן לובושיצקי² שכינויו הספרותי העברי הוא א’ בן־דב, נולד ב־1874 בעיר רוז’ינוי שבפלך גרודנה. הוא תרם תרומה רבת־חשיבות לספרות הילדים העברית שנכתבה בגולה,

1 במאמר זה יכונה הספר בעיבודו של לובושיצקי **ספר הישר לבני הנעורים**, להבדילו מספר הישר המקורי, הוונציאני.

2 בעברית נכתב שמו לעתים לובושיצקי (בתעתיק הרוסי) ולעתים ליבושיצקי (בתעתיק הפולני). למעשה צריך היה להיות מתועתק כך: לְיִוְבוּשִׁיִצְקִי. בקטלוג הספרים המאוחד של הספריות האקדמיות בישראל (ULD) מקוטלגים ספריו לפי התעתיק הפולני, ואולם על המהדורה הראשונה של **ספר הישר לבני הנעורים** חתם על פי התעתיק הרוסי, וכך גם תיעתק אותו קרסל בלקסיקון

ואחדות מיצירותיו מצאו מסילות ללבם של קוראים צעירים בארץ ישראל, גם שנים רבות לאחר שנספה בגטו ורשה בשנת 1942.³

לובושיצקי עשה לו שם בוורשה כמחברם של ספרי לימוד פרבליים,⁴ כמשורר,⁵ כעורך כתב עת,⁶ כמסאי⁷ וכמעבד של יצירות מופת מספרות העולם.⁸ אמנם לובושיצקי פרסם גם חיבור אוטוביוגרפי המיועד ככל הנראה למבוגרים,⁹ וכן תרגם מחזה למבוגרים,¹⁰ אך את עיקר כוחו, מרצו וכשרונו השקיע בכתיבה מקורית לילדים ולבני נוער. דומה שפרסומו בזיכרון התרבותי היום נזקף לזכותם של כמה שירי ילדים לאומיים שחיבר, שאף הולחנו ונעשו מוכרים מאוד: 'הוי, ערש מולדת', ו'שכב, הירדם, בן לי יקיר'.¹¹ כן חשוב לציין שבמשך כל שנותיו כתב בשפה העברית, וכל פרסומו בה.

שלו. ראו: גצל קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, ספרית פועלים, מרחביה 1967-1968, עמ' 174-175. והשוו: אוריאל אופק, 'למען אחיו הקטנים: עשרים שנה למות אהרן לובושיצקי', **מאזנים**, י"ז, א (תשכ"ג), עמ' 61, הע' 1. תודתי נתונה לפרופ' עמינדב דיקמן על עצותיו המתודולוגיות.

3 אוריאל אופק, **עולם צעיר: אנציקלופדיה לספרות ילדים**, מסדה, רמת גן 1970, עמ' 380-381. לפי קרסל הוא נספה ביולי 1942 באקציה הגדולה בוורשה. ראו: קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, עמ' 174-175. לפי ספר הזיכרון לקהילת רוז'יני הוא נספה בגטו לודז'. ראו: מאיר סוקולובסקי (עורך), **ספר זיכרון לקהילת רוז'יני והסביבה**, ארגון יוצאי רוז'יני בישראל, תל אביב 1957, עמ' 91.

4 שירי משחק מחורזים בהשראת שיטותיו של המחנך הגרמני פרידריך פרבל, ממנו שאלו המחנכים העבריים הראשונים כדוגמת יצחק אלטרמן. ראו: אהרן לובושיצקי, **ילדות: שירי משחק ושירי התאמה**, חנוך, ורשה תרס"ה.

5 הנ"ל, **שיר וזמר לבני הנעורים**, תושיה, ורשה תרס"ג.

6 כתב העת העברי **כוכב לבני הנוער** היה פעיל בין השנים תרפ"ג-תרפ"ח. כתב העת לילדים **בן כוכב** היה פעיל בין השנים תרפ"ד-תרפ"ה. לאחרונה עלו לאתר הספרייה הלאומית סריקות של מספר גיליונות של **בן כוכב**. ראו: <http://jpress.org.il/Olive/APA/Yeladim/?action=tab&tab=brow>; <http://www.ybc.org.il/se&pub=YBC#panel=browse> (אוחזר ב־14.10.2017). על העיתונות העברית לילדים ונוער במזרח אירופה ראו: עדינה בר־אל, **בין העצים הירקוקים: עיתוני ילדים בידיש ובעברית בפולין 1918-1939**, מכון דב סדן, ירושלים 2006.

7 אהרן לובושיצקי, **תורת הכתב וערכה בהתפתחות הילד: מחקר פדגוגי-פסיכולוגי**, המועצה הפדגוגית בגימנסיה הראשונה לנערים, לודז' תרצ"א.

8 הנ"ל, **הנודד הקטן מאת א' דה־אמיצ'יס**, תושיה, פיטרקוב תרנ"ט.

9 הנ"ל, **ממרירות החיים**, תושיה, פיטרקוב תר"ס.

10 סימון ארנו, **מלחמה ואהבה** (תרגם אהרן לובושיצקי), תושיה, ורשה תרנ"ט.

11 לעניין פעילותו החינוכית ראו: זאב גריס, 'עברי, דבר וקרא עברית: חלוצי הספר העברי לילדים בין מלחמות העולם', **עתימול**, 246 (תשע"ד), עמ' 16-19. ראו גם: גרשון ברגסון, **שלושה דורות בספרות הילדים העברית**, יסוד, תל אביב 1966, עמ' 128; סלינה משיח, **ילדות ולאומיות**, צ'ריקובר, תל אביב 2000, עמ' 119. את שיריו, כולל הלחנים, ניתן למצוא באתר 'זמרשת: פרויקט חירום להצלת הזמר העברי המוקדם': <http://www.zemereshet.co.il/artist.asp?id=26> (אוחזר ב־14.10.2017) וכן באתר המיזם 'פרויקט בן־יהודה' נמצאת בתהליך העלאת מהדורה אלקטרונית של כל כתביו: <http://benyehuda.org/luboshitzki> (אוחזר ב־14.10.2017).

אביו של לובושיצקי, דב־אליעזר, היה מראשוני תנועת חובבי ציון, והעניק לבנו חינוך עברי ולאומי. לובושיצקי עצמו למד בבתי ספר כלליים ועבריים, ולאחר שהוסמך להוראה לימד בבתי ספר עבריים בלודו' ובערים אחרות, ואף ניהל כמה מהם. לפיכך, עיסוקו החינוכי עלה בקנה אחד עם פעילותו הספרותית ככותב, כמתרגם וכעורך, וכן עם פעילותו כמוציא לאור וכמחברם של עיתוני ילדים ושל ספרים ללימוד עברית.¹²

היה זה אוריאל אופק, בכיר ההיסטוריוגרפים המודרניים של ספרות הילדים העברית, שהעלה על נס את חשיבותו של לובושיצקי בשדה הכתיבה הציונית־לאומית לילדים. לטענתו של אופק, בעוד שמשוררי התחייה, וביאליק בראשם, כתבו שירה לאומית למבוגרים, כתב לובושיצקי ברוח דומה – לילדים. עובדה זו הציבה את יצירתו כסנונית ראשונה, חשובה מאין כמוה, בספרות הילדים העברית שנכתבה בדורו.¹³

אופק מפליג בשבחים על ראשוניותה של יצירת לובושיצקי, אשר מחד גיסא לא קדם לה דגם של אב ספרותי שמהשפעתו יכול היה ליהנות, ומאידך גיסא נעשה הוא עצמו מורה דרך לזלמן שניאור וליעקב רימון, שבאו בעקבותיו. ואולם יצירתו של לובושיצקי ספגה בזמנה ביקורת נוקבת ויחס עויין מצד מבקרים כגון דוד פרישמן וי"ל פרץ, כפי הנראה על רקע עמדתו הפוליטית, שממנה הסתייגו.¹⁴

במאמר זה אתמקד בעיבודו של לובושיצקי לחיבור העברי החשוב **ספר הישר**. עיבוד זה ראה אור כאמור ב־1923 בהוצאת ברקאי בוורשה, הוצאה שהייתה שייכת לתאגיד ההוצאות היהודיות 'צנטרל', במהדורה מאוירת ברישומים בשחור־לבן מאת מאייר לא ידוע. הספר מהווה התאמה של חיבור שלם, שאורכו המקורי כ־20 פרקים, לקהל יעד חדש ושונה, במסגרת המערכת הספרותית לילדים. כידוע, הרפובליקה הספרותית לילדים,¹⁵ שהייתה עולם פורח ותוסס בוורשה בין שתי מלחמות העולם, לא שרדה,¹⁶ ולאחר המלחמה הובא הספר ככתבו וכלשונו לדפוס במדינת ישראל, ובמשך שנים רבות היה חלק ממדף ספרות הילדים והנוער הישראלי.

כדי להבין את מהותו של מפעל העיבוד שהוציא לובושיצקי מתחת ידו בוורשה שבין המלחמות, ואת הפליאה בדבר תחייתו של העיבוד בקרב קוראים ילידי הארץ לאחר קום המדינה, אציג בפרק הבא את המקור העברי הקדום, את תכניו ואת אופן קבלתו בציבור.

12 אופק, **עולם צעיר**, עמ' 380.

13 הנ"ל, 'למען אחיו הקטנים', עמ' 61-63.

14 שם, עמ' 63. מבקריו טענו כי הוא משמש משורר החצר של הוצאת תושיה, וכי הוא מגן על מדיניותה המתונה של ההסתדרות הציונית.

15 'רפובליקה ספרותית' היא מונח שטבע חוקר הספרות הצרפתית אלבר תיבודט (Thibaudet) ואומץ לשיח התאורטי העברי על ידי שמעון הלקין. המונח מתאר את קיומו של מעגל יוצרים, אינטלקטואלים, מו"לים, מבקרים וקוראים אשר מאפשרים את התקיימותה של פעילות ספרותית קבועה וסדירה. ראו דיון נרחב במונח אצל: דן מירון, **בודדים במועדם: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים**, עם עובד, תל אביב 1987, עמ' 9-22.

16 זהר שביט, 'השורשים הלכו והתמעטו: על נפילת המרכזים של הספרות העברית באירופה וצמיחתו של המרכז בארץ ישראל', **הספרות**, 32 (1983), עמ' 45-50.

'ספר הישר' הקדום

החיבור הקדם-מודרני **ספר הישר** ראה אור בוונציה שבאיטליה בשנת ה'שפ"ה (1625) בבית הדפוס של יואני (ג'ובאני) קאליוני, ומאז זכה לעשרות הדפסות חוזרות, לתרגומים ללשונות היהודים,¹⁷ למהדורות מודרניות¹⁸ ואף למהדורה מדעית.¹⁹ לא תהיה זו הפרזה לומר שמדובר באחד מהחיבורים הפופולריים ביותר בפרוזה העברית הקדם-מודרנית אשר הצליחו לחדור גם אל תוך המאה ה-20.

באשר לתוכנו, **ספר הישר** הוא ספר היסטוריוגרפי המתאר את תולדות עם ישראל על פי סדר כרונולוגי, מבריאת העולם ועד כיבוש הארץ ופטירת יהושע. החיבור מתייחד לא רק בנאמנותו לנוסח העלילה המקראית, אלא גם בכך שמשולבות בו מסורות סיפוריות נוספות, המתארות דמויות ואירועים שאין להם זכר בספרים מבראשית עד יהושע. הפיתוח הנרטיבי של עלילת העל ושל עלילות המשנה, היוצרות סטיות חינוכיות אל שולי הסיפור הלאומי הגדול, עושה את הטקסט לאפוס רחב-יריעה בסדר גודל של רומן במושגים מודרניים – למעט העובדה שהדמות המרכזית לכאורה ברומן הזה מגולמת על ידי עם ישראל, או לחלופין, על ידי אלוהי ישראל. לפי שמסורות סיפור ימי-ביניים רבות הובלעו לתוך הרצף העלילתי, גרס יוסף דן שהחיבור מסכם, פשוטו כמשמעו, את היצירה הימי-ביניימית בתחום סיפורו מחדש של הסיפור המקראי. התוצר הוא סיפור פסידו-אפיגרפי רוט בעל סגנון אחיד ושטף סיפורי יוצא דופן באיכותו.²⁰

חוקרי הסיפור העברי בני זמננו רואים בספר הישר את אחד החיבורים החשובים בזמנו. עמנואל בן-גריון מגדיר אותו חיבור המאחד את הסגנון המקראי עם הסגנון המדרשי,²¹ בעוד יוסף דן מתאר אותו כגולת הכותרת של הפרוזה הסיפורית בימי הביניים בסוגת הסיפור המקראי המסופר מחדש.²² דן אף המשיך בפיתוח הדיון בספר במהדורה המדעית שהתקין לו כמה שנים מאוחר יותר.²³ עלי יסף מסביר את ההרחבה הנרטיבית של **ספר הישר** כשריד למסורות עממיות של סיפור בעל פה שרווחו בזמן חיבורו,²⁴ ואילו דן בן-עמוס

17 ראו: חוה טורניאנסקי, 'התרגומים הראשונים לספר הישר ביידיש', תרביץ, נ"ד, ד (תשמ"ה), עמ' 567-620. כן יש לציין שבקטלוג של הספרייה הלאומית בירושלים ובקטלוג 'מפעל הביבליוגרפיה העברית: ביבליוגרפיה של הספר העברי ר"ל-תש"ך' מתועדים תרגומים של **ספר הישר** ליידיש, שראו אור בבתי הדפוס במזרח אירופה עד מחצית המאה ה-20.

18 אליעזר גולדשמידט, **ספר הישר**, בני ברק תשמ"ד (על פי מהדורת ברלין תרפ"ג).

19 יוסף דן, **ספר הישר**, מוסד ביאליק, ירושלים תשמ"ו.

20 שם, עמ' 17.

21 עמנואל בן-גריון, **ממקור ישראל**, דביר, תל אביב תשכ"ו, וראו שם ההקדמה למהדורת תל אביב תרצ"ח.

22 יוסף דן, **הסיפור העברי בימי הביניים**, כתר, ירושלים 1974, עמ' 137.

23 הנ"ל, **ספר הישר**.

24 עלי יסף, **סיפור העם העברי: תולדותיו, סוגיו ומשמעותו**, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ד, עמ' 64.

מזכיר את **ספר הישר** כדוגמה לחיבור שנהנה מהיתרונות שהעניק עידן הדפוס ליצירות מקור. על אף שזמן חיבורו אינו ודאי, השתלב החיבור היטב עם מגמת סיפורו מחדש של הסיפור המקראי בפרוזה ובעיבוד חופשי במאה ה־16.²⁵

באשר למועד חיבורו של **ספר הישר** – מרבית החוקרים רואים בו תוצר מובהק של רפובליקת הספר העברי המודפס, ספר השואף לקונצנזוס, ולפיכך מיועד למכנה המשותף הרחב ביותר, ומטרת פרסומו להניב רווחים כלכליים ליוצרו. מכאן שהספר גדוש במסורות סיפוריות שהן הד לתקופתו, ראשית המאה ה־16, והוא עדות לתפיסת הפרוזה הסיפורית באותה עת. בגישה זו צידד יוסף דן.²⁶ מנגד, יש הרואים ב**ספר הישר** חיבור עתיק, שאמנם ראה אור רק בראשית המאה ה־17, אך שורשיו מוקדמים מאוד, ומכאן חשיבותו הייתה, בהיותו משמר מסורות סיפוריות עבריות עתיקות יומין. יום טוב ליפמן צונץ סבר שהחיבור התהווה הרבה קודם למועד דפוסו הראשון,²⁷ אולם יש לציין שעמדה זו מקובלת פחות.

על שער המהדורה הראשונה של **ספר הישר** הוונציאני נכתב מטעמו של המחבר, המדפיס, המביא לדפוס או העורך כך: 'ספר הישר והוא ספר כולל כמה סיפורים ומדרשי רו"ל על חמשה חומשי תורה וקצת ספרי יהושע ושופטים בלשון צח וערב מושך לבות בני האדם להכיר נפלאות ה' וחסדיו'. הצהרה זו מגדירה את גבולות הקורפוס של הספר – מספר בראשית ועד ספר שופטים, וכן את העובדה שהדברים מתובלים במדרשים הנוגעים לסיפור המקראי, והיא אף מגדירה את לשון הספר: עברית, 'לשון צח'. כמו כן מוגדרת מטרת החיבור: החיבור מכיל סיפורים שובי לב שמטרתם להעצים את אמונת הקורא בקדוש ברוך הוא.

התאמתו של **ספר הישר** הוונציאני לקהל קוראים צעיר הוא מפעל שאפתני ויצירתי. אמנם מצויים על מדף ספרות הילדים העברי ילקוטים ומאספים שונים, חלקם צברו פופולריות רבה, כגון **סיפורי ישורון** ליצחק בן אליהו מרגליות (ברלין תרל"ז) ושיחות מני קדם לזאב יעבץ (ורשה תרמ"ז), ועם זאת, כמעט אין תקדים לחיבור שלם שהועבר באמצעות עיבוד מן המערכת הספרותית למבוגרים למערכת הספרותית לילדים, ודאי לא לחיבור קדום בעל אופי תורני.²⁸ בדרכי העיבוד של לובושיצקי אדון בפרק הבא.

'ספר הישר לבני הנעורים' כעיבוד מודרני

דומה שעיבודו הספרותי של לובושיצקי צץ יש מאין, על כל פנים הוא יוצא דופן על רקע מכלול יצירתו. אמנם לובושיצקי עיבד לפני כן אגדות עם לילדים, וכן עיבד לילדים את

25 דן בן־עמוס, **הספרות העממית היהודית**, מאגנס, ירושלים תשס"ו, עמ' 70.

26 דן, **ספר הישר**, עמ' 11.

27 יום טוב ליפמן צונץ, **הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית**, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ז, עמ' 74, וההפניה שם להע' 70 בעמ' 334.

28 דומה לזה הוא למשל חיבורו של ישראל בנימין לבנר, **עין יעקב לבני הנעורים**, תושיה, ורשה תרס"ט.

'ספר הישר' בעיבודו של אהרן לובושיצקי

ספר ההיסטוריה של שמעון דובנוב, קורות העברים,²⁹ אולם לא עסק בטקסטים יהודיים בעלי צביון תורני. לפיכך, המבוא לספר מסייע בידינו להבין את מניעיו בבחירת הספר ואת דרכי העיבוד שנקט לצורך התאמתו לקהל היעד.

במבוא לעיבודו הוא כותב כך: 'עיקר עבודתי בעיבוד "ספר הישר" ובהכשרתו למקרא לבני נעורינו היה: לרחצו למשעי ולהסיר מעליו את חתוליו הבלים מרוב שיבתו המופלגת ולהציגו בלבוש חדש לפני נערי בני ישראל'. כלומר, הוא מודע לקדמותו של החיבור, אך סבור שניתן להתאימו לקורא הצעיר בן-זמנו על ידי הסרת חומרים או זיקוקם לכדי מהות חדשה שתכיל בתוכה את הישן.

ועוד הוא כותב:

והנה מהסקירה הספרותית-אסתטית, הייתי פטור לגמרי להקדים ל'ספר הישר' הקדמה כל שהיא ולהוכיח את נחיצות ספר-עם כזה לילדי העברים. תועלת 'ספר הישר' היא מן הוודאיות שאינן צריכות ראייה: כי מאות שנה ודורות שלמים היה רק הוא לספר-עם במלא מובן המילה, לספר חינוכי היותר חביב לקטנים ולגדולים. ואיני מסופק אף רגע, כי בצורתו החדשה שהלבשתי הפעם יתפוש את מקומו הראוי לו בספרות הילדים שלנו. ואם החלטתי להעסיק את שימת-לב הקוראים הקטנים והגדולים בהקדמתי זו, עשיתי זאת בכוונה מיוחדת: בכדי לבדוק את 'ספר הישר' לאור הביקורת החופשית.

הנה, אם כן, נימוקו של לובושיצקי לבחירה בספר הישר כראוי לעיבוד: מתוך היותו ספר-עם החביב על דורות של קוראים, ומתוך נימתו החינוכית, מן הראוי שיתפוס מקום גם על מדפי ספרות הילדים. בציינו שבחן את החיבור לאור 'הביקורת החופשית' הוא משחרר עצמו מרגשות של יראה כלפי המקורות, ומצהיר כי השיקול היחיד שעמד לנגד עיניו הוא צרכיו הפדגוגיים של הילד הקורא.

לאחר מכן מתוארת עבודת העריכה ושיקוליה:

מלבד התיקונים והשכלולים הכלליים שהכנסתי בעבודי זה, עלי להעיר על שלושה שינויים מיוחדים והוספות שהוכרתי להוסיף בהרצאת הסיפורים: א) בספור על 'אברהם והכנסת האורחים' האופינית שלו הוספתי את אגדת המדרש על אברהם והנכרי. ב) בספור על בלק ובלעם, שיצא לקוי ביותר בפנים הספר,³⁰ ג) בספור על רגעי משה האחרונים השתמשתי באגדת חז"ל והוספתי בו תמונה שלמה, ובה גמרתי את הספר המלכב הזה. את הקטעים הקלושים מחיי יהושע וראשית ימי השופטים השמטתי לגמרי, כי אינם מוסיפים כלום לשבחו של הספר. לעומת זאת לא השמטתי את הסיפור על יוסף וזוליקה מפני הטרגיות האמתית שביסורי אהבה אלו, ובטוח אני כי לא אפגם בזה אף במשהו את רגש הצניעות של נערי ישראל, היודעים את

29 שמעון דובנוב, קורות העברים: לבתי ספר ולמתלמידים: עם ציורים, תמונות ומפות (עברית): א. ליבושיצקי, ורשה תרס"ה-תרע"ה.

30 המשפט כאן חסר, ואפשר שנפלה בו שגיאת הגהה.

עצם הספור והוא מתוך החומש בהרצאתו הפרוזאית. ובמובן זה יהא אפוא ספר הישר לפירוש היותר פיוטי והיותר נכון לסיפורי התורה.

בפסקה זו, המסיימת את המבוא הארוך והמפורט, מציג לובושיצקי באופן אינטואיטיבי טקסונומיה של אופני עיבוד ושל דרגות עיבוד שנקט בעיבוד זה. להלן פירוט הטקסונומיה במילותיו הוא:

דרגה ראשונה: 'תיקונים ושכלולים כלליים' – לגבי אלה אינו מפרט, וכפי הנראה כוונתו ללשון ולסגנון, ולכך נתייחס בהמשך, בקריאת כמה מהסיפורים.

דרגה שנייה: 'שינויים מיוחדים' – תוספות מן המדרש הנוגעות לסיפור המקראי הנדון. אמנם התוספות הללו אינן מופיעות בספר הישר המקורי, אך הן מהוות חלק מהמאגר הנרטיבי התרבותי הקשור לסיפור המדובר, ולכן אינן זרות לו.

דרגה שלישית: 'השמטות' – אלה אכן משנות את היקפו של הטקסט המקורי, אך לא את צביונו. ההשמטות נעשו באותם חלקי סיפור ש'אינם מוסיפים כלום לשבחו של הספר', לדעתו.

דרגה רביעית: 'הוספות' – הכוונה להוספת אפיוזות שלא קיימות בסיפור המקראי ואף לא בספר הישר המקורי. ומכאן שנעשה שינוי משמעותי במתווה העלילה, מה שעשוי להשפיע על משמעות הסיפור. לכן זו דרגת העיבוד הגבוהה ביותר ומרחיקת הלכת ביותר. מטרת השינויים הללו היא לספק פירוש 'יותר פיוטי' ו'יותר נכון' לסיפורי התורה הפרוזאיים שאותם מכירים הילדים ממילא, ולכן לא נמנע לובושיצקי אף מלעבד את סיפור האהבה בין יוסף וזוליכה (אשת פוטיפר). כאן טמון עיקרון עריכה חשוב ביותר של לובושיצקי, שממנו ניתן להקיש על עיקרון כללי יותר על אודות עיבודים של ספרות מבוגרים לילדים: במכוון לובושיצקי אינו מצנזר טקסט שניתן היה לטעון לגביו שהוא עלול לפגוע לכאורה ב'צניעותם' של קוראיו, מפני שהוא סבור שאין בסיפור כזה משום הפרעה לאיכותו של הספר או להיבט החינוכי שבו. כלומר, מגנוני העיבוד שלו מונעים מטעמים פואטיים ומתוך רצונו להביא סיפורים מושכי לב ונפש.

בנושא זה מעניין להשוות בין המבוא של לובושיצקי למבואות לילקוטיהם של גדולי המאספים של הסיפור העברי.

במבוא הרחב לספר האגדה מפרטים חיים ביאליק ויהושע רבניצקי 'את עיקרי הכללים שאחזו בהם בבחירת החומר וסידורו'.³¹ אמנם שמונת עקרונות העריכה שלהם שונים מאלה של לובושיצקי, ולו רק מעצם העובדה שהאחרון עיבד חיבור אחד, ואילו ביאליק ורבניצקי נטלו על עצמם מלאכת הרכבה של חיבורים רבים, אולם משפט אחד שלהם נוגע ישירות לנושא הצנזורה, ולכן נביא אותו כלשונו. בסעיף ד' של ההקדמה הם כותבים כך: 'ומטעם זה עצמו, שהספר נועד לכל העם, התירו המסדרים לעצמם "לכנות" לפעמים

31 חיים נחמן ביאליק ויהושע חנא רבניצקי, ספר האגדה, דביר, תל אביב תשמ"ז. וראו גם: צפי זכה-אלרן, זכרונות חדשים: אסופת האגדה ועיצובו של קנון עברי מודרני, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2017.

'ספר הישר' בעיבודו של אהרן לובושיצקי

"מפני הכבוד" או להשמיט ביטוי שפוגע יותר מדי ברגש הצניעות של הקורא בן זמננו'. כלומר, ספר האגדה הוא ספר שבעריכתו נכנסו שיקולי צניעות, והושמטו ממנו אגדות שעלולות, לדעתם של העורכים, לפגוע ברגשותיהם של הקוראים. עובדה זו טעונה עדיין בדיקה מעמיקה יותר, אך נציין שלא ניתן למצוא בספר האגדה תיאורי אלימות קשה או תיאורים מיניים בוטים.

לשם ההשוואה, אף עמנואל בן-גריון, בדברי ההקדמה שלו למהדורה הארץ-ישראלית של האסופה צפונות ואגדות שכתב אביו, הסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גריון), מספק הבחנה בין שני סוגי פרסום של סיפורי אגדה:

הוא הכין ופרסם את החומר שנאסף על ידיו בשני דרכים: דרך העיבוד והסיפור מחדש, הוא דרכו בספר אשר לפנינו, צפונות ואגדות, ובדרך הכינוס, טקסטים שנתנם במטבע שלהם ובלשונם – הוא ספר המעשיות שהוצא לאור בשם ממקור ישראל. [...] יוחזר ויודגש: ספר המעשיות ממקור ישראל הוא ספר של מקורות, אשר מי"ב אסף וכינס אך לא שינה לשונם וסגנונם ומסרם כמות שהם. ואילו צפונות ואגדות – הספר המוגש בזה – הוא ספר של חידוש, יצירת הסופר המיוסדת על מקורות.³²

עמנואל בן-גריון מכנה, אם כן, את פעולת 'הסיפור מחדש' פעולה מחדשת, ההופכת את התוצר לתוצר אמנותי של הסופר, אף שהוא מבוסס על מקורות תרבותיים ידועים. ואכן, במבוא שחיבר ברדיצ'בסקי למהדורה הראשונה של צפונות ואגדות הוא מתאר את פעולת הכתיבה מחדש בפאתוס רומנטי הרחוק שנות דור מהמבוא המאורגן של לובושיצקי ואף של ביאליק ורבניצקי. ברדיצ'בסקי מתאר את עבודתו כך:

יחד עם קושי בירור החומר הרב המפוזר והמפורד, הנה גם מלאכת הסופר והמאסף באלה, כי יעשה מעשהו יום יום, ותלוי הוא באפקי היום, בת שינויים רבים היא. הלא רוח הוא באדם, ואין תפקיד קבוע לו. פעם ישועבד למקור, אשר ממנו ישאב, ויספר את הדבר המסור כהיותו וכצורתו, ופעם המסורה היא בידו רק כחומר ביד היוצר, ויטה אותה לפי חפצו ולפי הרגשתו הוא. אם אין שיטה אחת לנו לעבודה אחת ואין מגמה אחת ברורה מראש, מי זה יעצור בעדנו לעשות היום כך ולמחר אחרת, ועל פי דרך אחרת...³³

בפסקה זו מעיד ברדיצ'בסקי על מלאכת היצירה שלו עצמו, שהיא יצירתית ומרובת פנים, ולכן גם אינו יכול להצהיר על מוסכמות עבודתו, אלא לתאר את תהפוכותיה. אמנם אין דומה המקרה של ספר האגדה לזה של צפונות ואגדות. הראשון מתיימר להיות נאמן למקורותיו, בעוד השני מעבדם בחופשיות יתרה. לאחרונה הוכיחה זבה-אלרן כי בשינויים שערכו ביאליק ורבניצקי בטקסטים שהביאו בספר האגדה הם ביקשו לטשטש את

32 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, צפונות ואגדות, עם עובד, תל אביב תשכ"ד, עמ' יג, וראו שם המבוא למהדורה מאת עמנואל בן-גריון.

33 ברדיצ'בסקי, צפונות ואגדות, עמ' יא.

הקשריהם הרבניים של הסיפורים ולטעת אותם בהקשר יהודי-אוניברסלי, כלומר להציג את תרומתם של חז"ל לתרבות העברית באספקלריה מודרנית.³⁴

בהקשר זה חשוב להציג מול עבודתו של לובושיצקי אסופת סיפורים נוספת, היא האסופה הפופולרית לילדים **כל אגדות ישראל** מאת ישראל בנימין לבנר, שראתה אור בהוצאת תושיה הוורשאית בין השנים 1898-1905. לבנר תרם תרומה רבה למאגר הספרותי העברי המודרני בפנתו במוצהר לקהל קוראים צעיר ובכנסו סיפורים ממגוון עשיר במיוחד של מקורות.³⁵ קיימת סבירות גבוהה שלובושיצקי הכיר את עבודתו של לבנר, כיוון ששני החיבורים הובאו לדפוס בוורשה בהפרש של כעשר שנים. אלא שבדיקה פרטנית של הגרסאות מלמדת שלא ניתן להצביע על השפעה לשונית או סגנונית של לבנר על לובושיצקי. עיבודו של האחרון לסיפורי המקרא קצר בהרבה, ושפתו קלה ובהירה יותר. הייחודיות בחיבורו של לובושיצקי, להבדיל משאר האסופות שהזכרתי כאן, אינה בהכרח בתכנים, אלא בתפיסת הז'אנר. **ספר הישר לבני הנעורים** הוא בבחינת הנגשה של חיבור שלם ומלא שמקורותיו במסורת אבותיהם של הקוראים הצעירים. בנוטלו חיבור תורני קדום ובהתאמתו לרוח ספרות הילדים העברית המודרנית יצר לובושיצקי גשר בין המסורת הספרותית של ימי הביניים להווה של ראשית המאה ה-20. בעוד שאנתולוגיות כגון **כל אגדות ישראל** או **ספר האגדה** נוטות לייצר נְשֶׁלֶם חדש המאפיל על חלקיו – נְשֶׁלֶם שהוא מקבץ של רסיסי מסורות ממקורות שונים – האסטרטגיה של לובושיצקי שונה. אפילו השמירה על הכותר **ספר הישר** מסמלת הכרה בחשיבות הזכרת הסיפור ההיסטורי הקבוצתי כפי שהועבר מימים ימימה ושמירתו. לובושיצקי אינו אספן ולקטן, אלא מוציא לאור (פשוטו כמשמעו) של חיבור קדום מנבכי השכחה התרבותית.

בפרק הבא אדגים את דרכי העיבוד של לובושיצקי באופן פרטני באמצעות שלושה מקרי מבחן.

מלאכת העיבוד: מקרי מבחן

סגנונו של לובושיצקי והבחירות שבחר בהביאו את **ספר הישר** הוונציאני לדפוס מחודש מעלים, כמובן, את סוגיית מעברם של טקסטים ממעגל הספרות התורנית למעגל הספרות החילונית, וממעגל הספרות למבוגרים למעגל הספרות לילדים ולנוער. אמנם מטרת המאמר הנוכחי היא להתמקד במקרה מבחן של יצירה אחת מאת יוצר מסוים, ובכל זאת נוכל לציין כמה סממנים פואטיים אשר דומה שיתאימו לתיאור התופעה התרבותית כמכלול. בהיבט החזותי והטכני יכללו עיבודים מסוג זה, המיועדים לילדים, גופנים גדולים, ניקוד, איורים, חלוקה לפרקים קצרים וכותרות משנה ברורות ומבהירות. כל אלה חלים, כמובן,

34 זבה־אלרן, זיכרונות חדשים, עמ' 196.

35 שם, עמ' 131-162.

גם על ספר הישר לבני הנעורים. בהקשר זה נציין שמאייר הספר אינו ידוע. כמעט כל פרק זכה לאיור אילוסטראטיבי של תוכנו בסגנון רישום בשחור-לבן, חלק מהאיורים מזכירים את סגנון תחריט הארט-נובו של אפרים משה ליליין. פרקים אחדים מעוטרים בווייניטות דקורטיביות, וכל אלה מיועדים לעשות את הספר אטרקטיבי ומהנה. בהיבט הטקסטואלי יכללו עיבודים מן הסוג הזה קיצור ניכר של הטקסט בהשוואה למקור, השמטה של קטעי תיאור ארוכים, של קטעי מוסר או דרשה, של פסוקים ושל שיבוצים אחרים, וכן הפשטה של חלקי עלילה הדורשים ידע קודם, כגון דמויות או אירועים אזוטריים. הסממן הבולט ביותר הוא אורך הטקסט. ספר הישר לבני הנעורים כולל ל' פרקי סיפור, בעוד ספר הישר המקורי הוא בעל כ"א פרקים. אך טבעי הוא שספר לילדים יתאפיין בפרקים קצרים יותר, לפיכך פיצל לובושיצקי את הפרקים לחטיבות קצרות יותר, ולמעשה צמצם את נפח הטקסט הכולל לכדי מחצית. מנגד, יכלול העיבוד משפטי הבהרה לפי הצורך, יתמקד בדמויות מרכזיות מוכרות, יאמץ קו עלילה בהיר ופשוט ויתמקד באירועים קליטיים בעלי מסר כלל-עולמי: רעות, אומץ, נאמנות וכדומה. את אלה אדגים להלן באמצעות שלושה קטעי סיפור.

תחילה יודגם האמור לעיל מתוך הפרק שעוסק באברהם היושב בבאר שבע. ראשית לכול חשוב לציין שבפרק זה השמיט לובושיצקי לחלוטין את הפירוט הגנאלוגי הארוך של בניו של תרח, פירוט המצוי בספר הישר הוונציאני,³⁶ והותיר את דברי האגדה כדלהלן:

ויטע אברהם אשל גדול בבאר-שבע, וישם לו שם ארבעה שערים לארבע רוחות העולם, ויטע בו כרם, למען כאשר יבוא הלך אל אברהם ובא לו משער אשר יהיה נגד דרכו, וישב שמה ואכל ושתה ושבע והלך לו, כי בית אברהם פתוח תמיד לכל בני האדם לעוברים ולשבים אשר יבואו יום יום לאכול ולשתות בבית אברהם תמיד. ויהי כל איש רעב אשר יבוא בית אברהם, ונתן לו אברהם לחם ואכל ושתה ושבע. וכל הבא אל ביתו ערום, יכסנו בבגדים כרצונו, ונתן לו כסף וזהב והודיעו את ה' אשר בראו בארץ. ככה יעשה אברהם כל הימים.

מובן שאגדה זו אינה מצויה בספר בראשית, שם נכתב רק: 'ויטע אשל בבאר שבע ויקרא שם בשם יהוה אל עולם' (בראשית כא לג).

ואולם לובושיצקי מוסיף על דברי האגדה המקוריים של ספר הישר את הסיפור הבא:

'ויהי היום ויבא הלך זקן אל בית אברהם ללון שם הלילה. ויאכילהו אברהם וישקהו וישרת לפניו. ויהי אחרי אכלם ואחרי שתותם ויאמר אברהם אל ההלך: נברך נא לאל עליון, קונה שמים וארץ, שאכלנו משלו. ויען ההלך: לא אברך לאלוהיך, כי אם לאלוהי אשר אני עובד לו מעודי ועד היום הזה. ויקצוף אברהם על הזקן ויגרשהו מביתו. בלילה נראה ה' אל אברהם ויאמר לו: לא טוב הדבר אשר עשית להלך הזקן, מבלי תת לו מקום לינה. הן אנכי סבלתי את עבודת גילוליו כל ימי חייו ואתה לא יכולת לשאתו

לילה אחד? ועתה קום ורדוף אחריו והשיבהו אל ביתך, כי חסד ושלום חפצתי ולא בסופה וקנאה דרכי. ויקץ אברהם ויך אותו על לבו על גרשו את הזקן העני מביתו, וימהר וירכב על חמורו וירדוף אחרי העני וישיגהו. ויפול לרגליו ויאמר לו: סלה נא לי, אחי, כי הכלמתיך. שובה אתי לביתי, כי כה דיבר אלי ה' במראי הלילה. ויען הזקן: ברוך יהיה אלהי אברהם. ויקם וישב אל ביתו, וישב שם ימים אחדים. ויעזב את אליליו וידבק מאז באל אמת'.³⁷

אגדה זו חותמת את פרק יא בספר הישר לבני הנעורים, פרק אשר נפתח בגירוש הגר וישמעאל, עובר דרך מעשה אברהם ואבימלך, ומסתיים בישיבתו של אברהם בבאר שבע. הסיפור על אברהם וההלך הזקן מסופר גם בימינו בעל פה, ולראיה, הוא מתועד בארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י) שבאוניברסיטת חיפה תחת הכותרת: 'אברהם אבינו ועובד האלילים' (אסע"י 12996) כסיפור שסיפר ירחמיאל וולפסון מבלרוסיה לכהן מלכה. בגרסה זו מדובר על כך שאברהם מסכים לארח רק את מי שמברך את ה' לפני הארוחה. כשהאורח הזקן מסרב לעשות זאת ואברהם מגרשו, נוזף בו ה': 'אתה סרבת להאכילו ארוחה אחת ואילו אני מאכילו כבר שמונים שנה'.³⁷ כמו כן, במפתח הטיפוסים הסיפוריים של אאנטי אארנה מסווג סיפור זה בקבוצת הסיפורים הדתיים.³⁸ ואולם להבדיל מהצהרתו של לובושיצקי, אין אגדה זהה לזו בספרות חז"ל, אלא שתי אגדות הסמוכות מבחינה רעיונית לרישא של הסיפור בלבד. בתלמוד הבבלי:

וַיִּקְרָא שָׁם בְּשֵׁם יְהוָה אֵל עוֹלָם (בראשית כא לג) אמר ריש לקיש אל תיקרי ויקרא אלא ויקריא מלמד שהקריא אברהם אבינו לשמו של הקדוש ברוך הוא בפה כל עובר ושב כיצד לאחר שאכלו ושתו עמדו לברכו אמר להם וכי משלי אכלתם משל אלהי עולם אכלתם הודו ושבחו וברכו למי שאמר והיה העולם (סוטה י עא-עב).

במדרש רבה, על פי תרגומם הספרותי של ביאליק ורבניצקי בספר האגדה סימן יח:

אברהם היה מקבל את העוברים ואת השבים. משהיו אוכלים ושותים – אמר להם: ברכו. אמרו לו: מה נברך? אמר להם: אמרו: ברוך אל עולם שאכלנו משלו. אם מקבל עליו וברך – היה אוכל ושותה והולך לו, ואם לא – היה אומר לו: תן מה שעליך. ואמר לו: כמה יש לך עלי? אמר לו אברהם: כד יין – בכך וכך, ליטרא בשר – בכך וכך. ככר לחם – בכך וכך. מי נותן לך יין במדבר? מי נותן לך בשר במדבר? מי נותן לך לחם במדבר? מי שראה צרה זו – היה מברך ואומר: ברוך אל עולם שאכלנו משלו. וזהו שנאמר: לְעֵשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט (בראשית יח יט) – בתחילה צדקה ובסוף משפט.

37 לא מן הנמנע שהמספר הכיר את הסיפור מקריאה בספרו של לובושיצקי עצמו. השערה זו אינה ניתנת לאישוש, לצערי.

38 AT 750-849, Religious tales in: Aanti Aarne, *The Types of the Folktale* (trans. by S. Thompson), Soumalainen Tiedeakatemia, Helsinki 1961

ובספרי דברים, המיוחס לרבי עקיבא:

דבר אחר ואהבת את ה' אלהיך אהבה על הבריות כאברהם אביך כענין שנאמר את הנפש אשר עשו בחרן (בראשית יב ה) והלא אם מתכנסים כל באי העולם לבראות יתוש אחד ולהכניס בו נשמה אינם יכולים. אלא מלמד שהיה אברהם אבינו מגיירם ומכניסים תחת כנפי השכינה (ספרי דברים ואתחנן לב).

כלומר, כבר בספרות חז"ל יש מסורת סיפורית על אברהם המגייר את אורחיו, אך אין בכתובים סיפור על אודות אברהם המגרש אורח ובעקבות זאת הקדוש ברוך הוא מטיף לו מוסר. דבריו של אברהם אל ההלך: 'ויאמר אברהם אל ההלך: נברך נא לאל עליך, קונה שמים וארץ, שאכלנו משלך' מהדהדים את מסכת פסחים: 'ולמה נקרא שמו הלל הגדול א"ר יוחנן מפני שהקדוש ברוך הוא יושב ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריה' (פסחים ק"ח ע"א). תשובת ה' לאברהם - 'לא טוב הדבר אשר עשית להלך הזקן, מבלי תת לו מקום לינה. הן אנכי סבלתי את עבודת גילוליו כל ימי חייו ואתה לא יכולת לשאתו לילה אחד?' - מזכירה את תשובתו של ה' ליונה: 'ויאמר יהוה אֵתָה חֲסֵתָ עַל הַקִּיקִיּוֹן אֲשֶׁר לֹא עָמְלָתָ בּוֹ וְלֹא גִדַּלְתָּו שָׁבֵן לִילָה הָיָה וְכֵן לִילָה אֶבֶד וְאֲנִי לֹא אֲחוּס עַל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה אֲשֶׁר יֵשׁ בָּהּ הַרְבֵּה מִשָּׂתִּים עֲשָׂרָה רְבּוֹ אֲדָם אֲשֶׁר לֹא יָדַע בֵּין יְמִינוֹ לְשִׁמְאֵלוֹ וּבִהְמָה רַבָּה' (יונה ד י). עם זאת, חשוב להדגיש שוב כי בספרות חז"ל לא מצוי הסיפור 'אברהם וההלך הזקן'.

סיפור זה, החותם אצל לובושיצקי את פרק תולדות אברהם, משלב בין שתי תמות: אמונית ולאומית. מצד אחד, סיפור הממוקם בארץ ישראל, בבאר שבע, ומנגד, סיפור המאשש את גדולתו של הקדוש ברוך הוא. על שתיהן שורה, כמובן, התממה ההומניסטית, המאפשרת לכל אדם לחיות באמונתו. ואולם זו אינה זוכה לאישוש עקבי לאורך עלילת הספר, בשונה מן התממה הלאומית.

האם הסתמך לובושיצקי על מסורת סיפור בעל פה בשבצו אגדה זו על אברהם אבינו? או שמא עמד לנגד עיניו מקור כתוב אחר לסיפור?

גרסה כתובה אחת של האגדה הזו, קודמת לזו של לובושיצקי, נכתבה על ידי הפדגוג והסופר האוסטרי ממוצא הונגרי שמעון סנטו (1819-1882), והיא מצויה בפירוש העברי-יידי, **בוצר עוללות**, לבראשית יב (וינה, תר"ן [1846]). לימים השתמש גם מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בגרסתו של סנטו (הוא מציין במפורש שזה המקור שלו) והביאו לדפוס לא פחות משלוש פעמים: האחת בחיבורו הגרמני *DER BORN JUDAS* (ובתרגומו לעברית: **באר יהודה**), ופעם נוספת בחיבורו הספרותי העברי **צפונות ואגדות**.³⁹ לבסוף הובא הסיפור גם באסופה **מקור ישראל**, שערך והתקין לדפוס בנו של ברדיצ'בסקי, עמנואל בן-גריון, על פי עבודת איסוף וכינוס של אביו.⁴⁰ מאחר שפירוש זה של סנטו לתורה התחבר רק במחצית

39 **צפונות ואגדות**, עם עובד, תל אביב תשכ"ד, עמ' נ"ב: 'הזר'. ומעניין לציין שברשימת מקורות הסיפורים בנספח לספר כותב ברדיצ'בסקי כך: 'על-פי גליון נמצא בקאיריה, בירת מצרים, וניתרגם לעברית בחומשים עם בוצר עוללות, פרשת לך'.

40 סיפור כ"ז: 'אורך אפיים' במהדורת דביר, תל אביב תשכ"ו.

המאה ה-19, הרי שלפנינו עדות למסורת סיפורית חדשה יחסית שנקלטה ברפרטואר הסיפור העברי שבכתובים. גרסה נוספת של האגדה מצויה באסופה **כל אגדות ישראל**, שערך ועיבד לבנר. אמנם גרסתו של לבנר ארוכה ומפותלת הרבה יותר, ולשונה מקראית אך ארכאית יותר, אלא שלבד מהדמיון העלילתי – לא נראה שלבושיצקי שאב ממנה.⁴¹ מכאן ניתן ללמוד שלעתים קלילות מסורת סיפורית אינה תלויה אך ורק במספר הגרסאות והעיבודים שהיא צוברת. גלגולה של האגדה על 'אברהם אבינו וההלך הזקן' מלמד שדי לו לסיפור שנתמזל מזלו להיות צרור בתוך מאסף שברבות הימים יזכה להתקבלות נלהבת ויהיה לקלאסיקה – כדי להטמיעו בתוך המסורת הסיפורית כאילו היה שם תמיד. **ספר הישר לבני הנעורים** נהגה ונוצר, כמובן, הרבה לפני שחוקרי הסיפור העברי בימינו החלו בדיון האקדמי באשר לחשיבותו של **ספר הישר** הקדום ובתרומתו להתפתחות הפרוזה הבלטריסטית העברית בימי הביניים – על כן ניתן לקבוע שהעיבוד הקדים את זמנו. דוגמה נוספת לשינויים שערך לובושיצקי נביא על סמך השוואה של סיפור נישואי רבקה ויצחק (בראשית כד י-20) בין שלושה מקורות: **ספר בראשית**, **ספר הישר** הוונציאני והנוסח של לובושיצקי. הטבלה שלהלן מציגה את חלוקת הטקסט על פי אפיוזודות נרטיביות:

בראשית כד י-20	ספר הישר (ונציה)	ספר הישר לבני הנעורים (ורשה)
וַיִּקַּח הָעֶבֶד עֶשְׂרָה גַמְלִים מִגְּמָלִי אֲדֹנָיו וַיִּלְךְ וְכָל טוֹב אֲדֹנָיו בְּיָדוֹ	ויקם אליעזר ויקח עשרה גמלים מגמלי אדוניו ועשרה אנשים מעבדי אדוניו עמו.	
וַיִּקַּם וַיִּלְךְ אֶל אָרֶם נְהָרִים אֶל עֵיר נְחֹר.	ויקומו וילכו חרנה עיר נחור ותרח, לקחת אישה ליצחק בן אברהם משם. ויהי בלכתם וישלח אברהם בית שם ועבר ויביאו משם את יצחק בנו. ויבוא יצחק בית אביו בארה שבע, ואליעזר ואנשיו באו חרנה וישבו מחוץ לעיר לפני המימה,	ואליעזר עבד אברהם ואנשיו באו חרנה.
וַיִּכְרֶה הַגְּמָלִים מִחוּץ לְעֵיר אֶל בְּאֵר הַמַּיִם לְעֵת עָרֵב לְעֵת צֹאת הַשָּׁאֲבֹת.	ויברך את הגמלים על המים וישבו שם.	
וַיֹּאמֶר יְהוָה אֱלֹהֵי אֲדֹנָי אֲבֹרָהֶם הִקְרָה נָא לְפָנַי הַיּוֹם וַעֲשֵׂה חֶסֶד עִם אֲבֹרָהֶם.	ויתפלל אליעזר עבד אברהם ויאמר: ה' אלהי אדוני אברהם, הקרה נא לפני היום טוב ועשה חסד עם אדוני אשר תכין היום אשה לבן אדוני ממשפחתו. וישמע ה' בקול אליעזר בעבור אברהם עבדו.	

41 השוו: יצחק בנימין לבנר, 'מוסר שדי', בתוך: **כל אגדות ישראל**, א, תושיה, ורשה 1912, סימן סב.

ספר הישר לבני הנעורים (ורשה)	ספר הישר (ונציה)	בראשית כד י-סז
		<p>הִנֵּה אֲנִי נֹצֵב עַל עֵין הַמַּיִם וּבָנוֹת אֲנִישֵׁי הָעִיר יֵצְאוּ לְשֹׂאֵב מַיִם. הִנֵּה הַנְּעָר אֲשֶׁר אָמַר אֵלַיָּה הֵטִי נָא כַדָּף וְאֶשְׁתָּה וְאֶמְרָה שְׂתֵה וְגַם גִּמְלִיד אֲשָׁקֶה אֹתָהּ הַכַּחֲתָ לְעַבְדָּךָ לִיצְחָק וְכֵה אֲדַע כִּי עֲשִׂיתָ חֶסֶד עִם אֲדֹנָי.</p>
<p>ויקר מקרהו לסור ביתה בתואל בן מלכה אשת נחור.</p>	<p>ויקר מקרהו בית בתואל בן מלכה אשת נחור אחי אברהם,</p>	<p>וְהִי הוּא טָרַם כְּלֵה לְדַבֵּר וְהִנֵּה רַבָּקָה יֵצְאת אֲשֶׁר יֵלְדָה לְבַתְּוָאֵל בֶּן מִלְכָּה אֲשֶׁת נְחוֹר אַחֵי אַבְרָהָם</p>
		<p>וְכַדָּה עַל שְׂכָמָהּ. וְהַנְּעָר טֹבַת מִרְאָה מְאֹד בְּתוּלָהּ וְאִישׁ לֹא יִדְעָה וְתַרְדּוּ הָעֵינָה וְתִמְלֵא כַדָּה וְתַעַל. וַיִּרְץ הָעֶבֶד לְקִרְאתָהּ וַיֹּאמֶר הַגְּמִיאִינִי נָא מֵעַט מַיִם מִכַּדָּךְ. וְתֹאמְרִי שְׂתֵה אֲדֹנָי וְתִמְהַר וְתַרְדּוּ כַדָּה עַל יָדָהּ וְתִשְׁקֶהוּ. וְתִכַּל לְהִשְׁקֹתוֹ וְתֹאמְרִי גַם לְגִמְלִיד אֲשָׁאֵב עַד אִם כְּלוֹ לְשִׁתוֹת. וְתִמְהַר וְתַעַר כַּדָּה אֶל הַשְּׂקֵת וְתַרְץ עוֹד אֶל הַבְּאֵר לְשֹׂאֵב וְתִשְׁאֵב לְכָל גְּמִלּוֹ. וְהָאִישׁ מִשְׁתָּאָה לָּהּ מִחֵרִישׁ לְדַעַת הַהֲצִלִיחַ יְהוָה דְּרַכּוּ אִם לֹא. וְהִי כַּאֲשֶׁר כְּלוֹ הַגְּמִלִים לְשִׁתוֹת וַיִּקַּח הָאִישׁ נֶזֶם זָהָב בְּקָע מִשְׁקָלוֹ וַיִּשְׁנֵי צְמִידִים עַל יָדָיָהּ עֲשָׂרָה זָהָב מִשְׁקָלָם. וַיֹּאמֶר בֵּת מִי אַתְּ הַגִּידִי נָא לִי הֵיךְ בֵּית אֲבִיךָ מְקוֹם לְנוֹ לְלוֹן. וְתֹאמְרִי אֵלַי בֵּת בְּתוּאֵל אֲנִי בֶּן מִלְכָּה אֲשֶׁר יֵלְדָה לְנְחוֹר. וְתֹאמְרִי אֵלַי גַּם תְּבֹן גַּם מִסְפּוֹא רַב עֲמָנוּ גַם מְקוֹם לְלוֹן. וַיִּקַּד הָאִישׁ וַיִּשְׁתַּחֲוּ לַיהוָה. וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ יְהוָה אֱלֹהֵי אֲדֹנָי אַבְרָהָם אֲשֶׁר לֹא עָזַב חֶסְדּוֹ וְאֶמְתּוֹ מֵעַם אֲדֹנָי אֲנִי בְּדָרְךָ נְחִנֵּי יְהוָה בֵּית אַחֵי אֲדֹנָי. וְתַרְץ הַנְּעָר וְתִגַּד לְבֵית אִמָּהּ כְּדַבְרֵים הָאֵלֶּה.</p>

ספר הישר לבני הנעורים (ורשה)	ספר הישר (ונציה)	בראשית כד י-סז
		<p>וּלְרִבְקָה אָח וּשְׁמוֹ לֵבֶן וַיְרֵץ לָבֶן אֶל הָאִישׁ הַחוּצָה אֶל הָעֵינַי. וַיְהִי כִּרְאֹת אֶת הַנָּזֶם וְאֶת הַצְּמִדִים עַל יְדֵי אַחֲתוֹ וּכְשָׁמְעוּ אֶת דְּבַרֵי רִבְקָה אַחֲתוֹ לֵאמֹר כֹּה דָבַר אֱלֹהֵי הָאִישׁ וַיָּבֵא אֶל הָאִישׁ וַהֲנֶה עֹמֵד עַל הַגְּמְלִים עַל הָעֵינַי. יֹאמֶר בּוֹא בְרוּךְ יְהוָה לָמָּה תַעֲמֹד בַּחוּץ וְאָנְכִי פְּנִינִי הַבַּיִת וּמְקוֹם לְגַמְלִים.</p>
	<p>ויבוא אליעזר אל ביתם.</p>	<p>וַיָּבֵא הָאִישׁ הַבַּיִתָּה</p>
<p>ויספר להם אליעזר את דברי אברהם אדוניו,</p>	<p>ויספר להם אליעזר את כל אודותיו וכי הוא עבד אברהם,</p>	<p>וַיִּפְתַּח הַגְּמְלִים וַיִּתֵּן תְּבֹן וּמִסְפּוֹא לְגַמְלִים וּמִים לְרִחֹץ רְגְלָיו וְרַגְלֵי הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר אִתּוֹ. וַיִּישֶׁם (וַיּוֹשֶׁם) לְפָנָיו לְאָכַל וַיֹּאמֶר לֹא אֲכַל עַד אִם דִּבַּרְתִּי דְבָרִי וַיֹּאמֶר דְּבַר. יֹאמֶר עַבְדְּ אַבְרָהָם אָנְכִי. וַיְהִי בֶרֶךְ אֶת אֲדֹנָי מְאֹד וַיִּגְדַּל וַיִּתֵּן לוֹ צֹאן וּבָקָר וְכֶסֶף וְזָהָב וְעַבְדִּים וּשְׁפָחוֹת וּגְמִלִים וְחֹמְרִים. תִּלְד שָׂרָה אִשְׁתְּ אֲדֹנָי בֶּן לֹאדָנָי אַחֲרַי וְקָנְתָה וַיִּתֵּן לוֹ אֶת כָּל אֲשֶׁר לוֹ. וַיִּשְׁבַּעֵנִי אֲדֹנָי לֵאמֹר לֹא תִקַּח אִשָּׁה לְבָנִי מִבְּנוֹת הַכְּנַעֲנִי אֲשֶׁר אָנְכִי יוֹשֵׁב בְּאֶרְצוֹ. אִם לֹא אֶל בֵּית אָבִי תִלְדֶּךָ וְאֵל מִשְׁפַּחְתִּי וְלִקְחָתְךָ אִשָּׁה לְבָנִי. אָמַר אֶל אֲדֹנָי אֱלֹהֵי לֹא תִלְדֶּךָ הָאִשָּׁה אַחֲרַי. יֹאמֶר אֱלֹהֵי יְהוָה אֲשֶׁר הִתְהַלַּכְתִּי לְפָנָיו יִשְׁלַח מַלְאָכּוֹ אִתְּךָ וְהִצְלִיחַ דְּרָכְךָ וְלִקְחָתְךָ אִשָּׁה לְבָנִי מִמִּשְׁפַּחְתִּי וּמִבֵּית אָבִי. אִז תִּנָּקֶה מֵאֵלֹתַי כִּי תָבוֹא אֶל מִשְׁפַּחְתִּי וְאִם לֹא יִתְּנֶנּוּ לְךָ וְהֵייתְךָ נָקִי מֵאֵלֹתַי. אָבֵא הַיּוֹם אֶל הָעֵינַי וַיֹּאמֶר יְהוָה אֱלֹהֵי אֲדֹנָי אַבְרָהָם אִם יִשָּׂךְ נָא מִצְּלִיחַ דְּרָכֵי אֲשֶׁר אָנְכִי הֹלֵךְ עֲלֵיהֶן. הִנֵּה אָנְכִי נֹצֵב עַל עֵינַי הַמַּיִם וְהִנֵּה הַעֲלָמָה הַיְצֵאתָ לְשֹׂאב וְאִמְרַתִּי אֵלֶיהָ הַשְׁקִינִי נָא מִעַט מֵיִם מִכְּדָד.</p>

ספר הישר לבני הנעורים (ורשה)	ספר הישר (ונציה)	בראשית כד י-סז
		<p>וְאָמַרְהָ אֵלַי גַּם אַתָּה שְׂתֵה, וְגַם לְגַמְלִיךָ אֲשַׁאֵב הוּא הָאִשָּׁה אֲשֶׁר הִכִּיחַ יְהוָה לְבֶן אֲדֹנָי. אֲנִי טָרַם אֲכַלְהָ לְדַבֵּר אֶל לְבִי וְהִנֵּה רַבְקָה יֵצֵאת וְכֹדֶה עַל שְׂכָמָה וְתִרְדַּ הָעֵינָה וְתִשָּׂאָב וְאָמַר אֵלַיָּה הַשְׂקִינִי נָא. תִּמְהַר וְתִוָּרַד כְּדֵה מֵעֲלִיָּה וְתִאֲמַר שְׂתֵה וְגַם גַּמְלִיךָ אֲשָׁקֶה וְאֲשֵׁת וְגַם הַגַּמְלִים הַשְּׂקֵתָהּ. וְאֲשַׁאל אֶתְּהָ וְאָמַר בֵּת מִי אַתְּ וְתִאֲמַר בֵּת בְּתוֹאֵל בֶּן נַחֹר אֲשֶׁר יָלְדָה לוֹ מִלְכָּה וְאֲשֶׁם הַנָּזִם עַל אִפְּהָ וְהִצְמִידִים עַל יָדֶיהָ. אֶקַּד וְאֲשַׁתְּחֹוּהָ לִיהוָה וְאֶבְרַךְ אֶת יְהוָה אֱלֹהֵי אֲדֹנָי אֲבִרְהֶם אֲשֶׁר הִנְחֵנִי בְּדֶרֶךְ אֱמֶת לְקַחַת אֶת בֵּת אַחֵי אֲדֹנָי לְבָנוּ. וְעַתָּה אִם יִשְׁכַּם עֲשִׂים חֶסֶד וְאֱמַת אֶת אֲדֹנָי הַגִּידוּ לִי וְאִם לֹא הַגִּידוּ לִי וְאֶפְנֶה עַל יָמִין אוֹ עַל שְׂמָאל.</p>
<p>וישמחו עליו מאוד ויברכו כולם את ה', ויאותרו לתת את רבקה בתם לאישה ליצחק.</p>	<p>וישמחו עליו מאוד מאוד, ויברכו כולם את ה' אשר עשה את הדבר הזה, ויתנו לו את רבקה בת בתואל ליצחק לאישה.</p>	<p>וַיַּעַן לְבֶן בְּתוֹאֵל וַיֹּאמְרוּ מִיְהוָה יֵצֵא הַדְּבָר לֹא נוֹכַל דְּבַר אֱלִיָּךְ רַע אוֹ טוֹב. הִנֵּה רַבְקָה לְפָנֶיךָ קַח וְלָךְ וְתֵהִי אִשָּׁה לְבֶן אֲדֹנָיךָ כַּאֲשֶׁר דִּבַּר יְהוָה.</p>
	<p>והנערה טובת מראה מאוד, בתולה ואיש לא ידעה, בת עשרה שנה הייתה רבקה בימים ההם.</p>	
		<p>ויהי כאשר שמע עבד אברהם את דבריהם וישתחו ארצה ליהוה. ויצא העבד כלי כסף וכלי זהב ובגדים ויתן לרבקה ומגדנת נתן לאחיה ולאמה.</p>
		<p>ויאכלו וישתו הוא והאנשים אשר עמו ויילינו</p>

ספר הישר לבני הנעורים (ורשה)	ספר הישר (ונציה)	בראשית כד י-סז
		<p>וַיִּקְוּמוּ בְּבֹקֶר וַיֹּאמְרוּ שְׁלַחְנִי לְאֲדֹנָי. וַיֹּאמְרוּ אַחִיָּה וְאָמָה תֵּשֵׁב הַנֶּעֱרָר אֲתָנוּ יָמִים אוֹ עֲשׂוֹר אַחֵר תֵּלֶךְ. וַיֹּאמְרוּ אֲלֵהֶם אֵל תִּאֲחָרוּ אֹתִי וַיְהִי הַצְּלִיחַ דְּרָכֵי שְׁלַחְוִי, וְאֵלֶיךָ לְאֲדֹנָי. וַיֹּאמְרוּ נִקְרָא לְנֶעֱרָר וְנִשְׁאַלְהָ אֶת פִּיהָ. וַיִּקְרְאוּ לְרִבְקָה וַיֹּאמְרוּ אֵלֶיהָ הַתְּלַכִּי עִם הָאִישׁ הַזֶּה וְתֹאמְרִי אֵלָהּ.</p>
<p>וישלחו בני בתואל את רבקה ואת דבורה בת עוץ מינקתה ויתנו לה כסף וזהב ועבדים ושפחות</p>	<p>ויקומו וישלחו את רבקה ואת דבורה בת עוץ מינקתה, ויתנו לה כסף וזהב ועבדים ושפחות</p>	<p>וַיִּשְׁלְחוּ אֶת רִבְקָה אַחֲתָם וְאֶת מִנְקָתָהּ וְאֶת עֶבֶד אֲבֵרָהֶם וְאֶת אֲנָשָׁיו.</p>
<p>ויברכו אותה לאמור: 'אחותנו, את היי לאלפי רבבה!'</p>	<p>ויברכו אותה.</p>	<p>וַיְבָרְכוּ אֶת רִבְקָה וַיֹּאמְרוּ לָהּ אַחֲתָנוּ אַתְּ הִי לְאַלְפֵי רִבְבָה וַיִּירֶשׁ זֶרְעוֹךָ אֶת שַׁעַר שַׁנְאִיו.</p>
<p>ויקם אליעזר וישב עם רבקה ארצה כנען,</p>	<p>וישלחו את אליעזר עבד אברהם ואת אנשיו, ויקח העבד את רבקה וילך, וישב ארצה כנען אל אדוניו.</p>	
		<p>וְתִקֶּם רִבְקָה וְנִעְרָתֶיהָ וְתִרְכַּבְנָהּ עַל הַגְּמֵלִים וְתִלְכְּנָה אַחֲרֵי הָאִישׁ וַיִּקַּח הָעֶבֶד אֶת רִבְקָה וַיֵּלֶךְ.</p>
		<p>וַיִּצְחָק בָּא מִבּוֹא בְּאֵר לְחֵי רְאִי וְהוּא יוֹשֵׁב בְּאֶרֶץ הַנְּגֶב. וַיֵּצֵא יִצְחָק לְשׂוֹחַ בְּשׂוּדָה לְפָנוֹת עָרֵב וַיִּשָּׂא עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה גְמֵלִים בָּאִים. וַתִּשָּׂא רִבְקָה אֶת עֵינֶיהָ וַתֵּרָא אֶת יִצְחָק וַתִּפֹּל מֵעַל הַגְּמֵל. תֹּאמְרוּ אֵל הָעֶבֶד מִי הָאִישׁ הַלֵּזָה הַהֵלֶךְ בְּשׂוּדָה לְקִרְאֹתֵנוּ וַיֹּאמְרוּ הָעֶבֶד הוּא אֲדֹנָי וַתִּקַּח הַצְּעִיר וַתִּתְכַּס. וַיִּסְפֹּר הָעֶבֶד לְיִצְחָק אֶת כָּל הַדְּבָרִים אֲשֶׁר עָשָׂה.</p>
<p>ותהי לאישה ליצחק.</p>	<p>ויקח יצחק את רבקה ותהי לו לאישה ויאהבה ויביאה האהלה.</p>	<p>וַיְבָאֶהָ יִצְחָק הָאֲהֻלָּה שָׂרָה אִמּוֹ וַיִּקַּח אֶת רִבְקָה וַתְּהִי לוֹ לְאִשָּׁה וַיֹּאֲהַבֶּהָ</p>
	<p>ויצחק בן ארבעים שנה בקחתו את רבקה בת בתואל דודו לאישה.</p>	<p>וַיִּנָּחֵם יִצְחָק אַחֲרֵי אִמּוֹ.</p>

בדרך כלל מקובל על חוקרי הסיפור המקראי לדבר על צמצומו של הטקסט כתכונה הפואטית המרכזית שלו. והנה, דווקא סיפור רבקה-אליעזר-יצחק מעיד על פיתוח נרטיבי של הסיפור המקראי בהשוואה לצמצומו של הטקסט הוונציאני ושל הנוסח לילדים. במקרה דנן יש לברר היטב מהי הפונקציה שממלאות ההשמטות הרבות אשר אמנם זיקקו את העלילה לכדי מינימום – אם כי רובן נעשו כבר בטקסט של **ספר הישר** – אך לא באופן שרירותי, אלא באופן מחושב.

כך למשל, בין הטקסט המקראי ל**ספר הישר** הוונציאני ניכרת השמטתו של הפן הפוליטי של הטקסט, משמע, כל מערך היחסים שבין משפחת אברהם למשפחת נחור, בכלל זה רדיפת הבצע של לבן והפירוט הנרחב של המוהר שניתן עבור רבקה. כמו כן משמיט **ספר הישר** את קולה של רבקה. דמותה של רבקה דומיננטית מאוד בפרשה זו, ויש שיאמרו שכבר בהתנהגותה כנערה ניכרת בה האסרטיביות שבה תנהל את חיי הנישואין ואת חיי האימהות שלה. לפי המסופר בבראשית, רבקה פעילה מאוד באירוחו של אליעזר, שבעקבותיו שואלת אותה המשפחה אם תסכים להינשא לבן אדונו. בהגיעה למקום מושבו של יצחק היא נופלת מהגמל. במשמעותה של פעולה זו כבר דנו פרשנים רבים, אלא שלכל אלה אין זכר בנוסח **ספר הישר** הוונציאני, שבו מוצגת רבקה כדמות שתוקה וחיוורת.

לובושיצקי, לעומת זאת, דווקא משמיט כמה פרטים מהותיים הנתונים בסיומו של הסיפור המקראי. היות שקהל היעד שלו צעיר, הוא משמיט את ציון גילו של יצחק, את עובדת היותה של רבקה בתולה, וכן הוא משמיט את המידע בדבר אכלו של יצחק על אמו, וכי בנישואיו מצא נחמה. נראה שלובושיצקי סבר כי ציון הפרטים הללו בסיפור ילדים מעיב עליו או מעורר קושי, ועל כן נמנע מהם. לעומת זאת, הוא מוסיף לגרסתו את הפסוק: 'אֶחָתָנָה, אֵת הַיְי לְאֵלְפִי רַבְבָּה', פסוק שלא נזכר ב**ספר הישר** הוונציאני. בכך הוא חוזר לשורשי הסיפור שבתורה ומעניק הד לכוחה של רבקה.

אם במקרה של אברהם אבינו נוכחנו שלובושיצקי נוקט טקטיקה של הוספת אגדה המעניקה מורכבות לדמותו של אברהם, הרי שסיפורה של רבקה יכול לשמש גם הוא דוגמה להוספת טקסט ביחס ל**ספר הישר** הוונציאני כדי להעצים את הדמות.

אף במקרה של הסיפור הזה, כמו בסיפור על אברהם וההלך הזקן, לא ניכר דמיון טקסטואלי בין נוסחו של לובושיצקי לזה של לבנר. גרסת **כל אגדות ישראל** לסיפור זה ארוכה במיוחד, והיא מכילה קטעי אגדה שאינם מובאים בנוסח התורה.⁴²

דוגמה שלישית ואחרונה למגמת העיבוד של לובושיצקי נוגעת לדרך שבה בחר לסיים את ספרו, ובה מצוי למעשה הרמז הבולט ביותר להצדקת קיומו של העיבוד המחודש לספר הקדום. שלא כמו במהלך העלילה של **ספר הישר** הוונציאני, המתאר אף את מלחמות הכיבוש של ארץ ישראל בהרחיבו את ספר יהושע, ולמעשה מסתיים במותו של יהושע בן נון, החליט לובושיצקי לסיים את העלילה דווקא במותו של משה על הר נבו, טרם הכניסה לארץ. לא זו בלבד, אלא שהוא צירף אגדה שלא קיימת במקור, היא האגדה הידועה בשם

42 ראו: לבנר, **כל אגדות ישראל**, א, סימן עו-עח.

'פטירת משה'. בכך אדגים שוב כי עיקר הוספותיו באות לידי ביטוי באגדות שהוסיף על דעת עצמו לטקסט המקורי, ובלשונו שלו: 'הוספות'. כלומר, סיפורי אגדה מושכי לב הם הדרך בה"א הידיעה לחבב ספר על ילדים.

אף אגדה זו עומדת בסימן ההקשר הלאומי, ואף שאינה קיימת, כאמור, בספר הישר הוונציאני, הרי היא משתלבת היטב עם שאר הסיפורים על אודות שלושת האבות ועל מעשי השופטים – כולם אחוזים היטב במרחב הארץ־ישראלי. דומה שבכך יש כדי לבסס את כל נימתו של העיבוד, המופנה כולו אל ארץ ישראל, כמו שיריו ומכלול יצירתו של לובושיצקי בוורשה. זהו, ככל הנראה, המפתח להתקבלותו המאוחרת יותר של הספר גם במדינת ישראל, לכך אשוב בהמשך.

להלן נוסח האגדה בלשונו של לובושיצקי, ממנו ניתן להתרשם, שוב, מהעברית המקראית הצחה והבהירה שבפיו:

ויהי בבוא היום האחרון לחיי משה, ויאמר ה' למלאך גבריאל: לך והבא לי את נשמת משה. ויען גבריאל ויאמר: אדון האדונים ומלך המלכים, אינני יכול לראות במות משה איש האלוהים. ויאמר ה' למלאך מיכאל: לך אתה והביאה לי את נשמת משה. ויען מיכאל ויאמר: אינני יכול לראות במות משה איש האלוהים. ויאמר ה' לסמאל השטן: לך אתה והביאה לי את נשמת משה. וילך סמאל ויבוא אל הר נבו וירא והנה משה יושב ועוסק בתורה, ויירא השטן לגשת אליו. ויהי כאשר פסק משה ממשנתו, ויגש אליו השטן ויאמר לו: משה! משה! לקחת את נפשך באתי, כאשר ציווני האלוהים. ויענהו משה: יגער ה' בך, השטן! לך לך מזה, כי בידך לא אתן את נשמת! ויירא השטן מפני משה ויברח וישב השמימה ויאמר אל ה': ממאן בן עמרם למסור בידי את נשמתו. וירד ה' משמי השמים בענן כבודו אל הר נבו, ויאמר אל משה: משה בני, הגיע הרגע האחרון לימי חיך! היה נכון להשיב לי את נשמתך, אשר נפחתי בגווייתך לשכון בה רק מאה ועשרים שנה. ויהי בבוא הרגע האחרון לחיי משה ויאמר ה' אל נשמתו: בתי, צאי מגוויית משה בני ושובי אלי. ותען הנשמה: אדוני אלוהים, היש לך גוף יותר טהור בעדי מגוויית משה איש האלוהים? ויאמר לה ה': אני אשימך בגנזי ואפאר בך את כסא כבודי. וברגע הזה נשק ה' את משה – ותצא נשמתו בנשיקה.

לאגדה על מיתתו של משה עשרות גרסאות במסורת הסיפור היהודי, ואלה כבר תוארו בהרחבה על ידי רלה קושלבסקי.⁴³ אצל לובושיצקי נותרה אגדה קצרה ומתומצתת בהשוואה לנוסח הרחב והמפותח הקיים במדרשי חז"ל (למשל, נוסח דברים רבה פרשה

43 רלה קושלבסקי, 'מדרשי פטירת משה רבנו: תופעה כיאסטית בעיצוב תמונת הגניזה', בתוך: אנציקלופדיה של הסיפור היהודי, א, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2004, עמ' 135-167; Rella; Kuschelovsky, *Moses and the Angel of Death* (Trans. by Ruth Bar-Ilan), Peter Lang, New York 1995.

'ספר הישר' בעיבודו של אהרן לובושיצקי

יא), וכן גם באשר לקיים בסיפורים מימי הביניים אשר העניקו ביטוי אפי מרשים לעלילה זו (למשל, החיבור הידוע בשם 'פטירת משה', שעשרות עותקיו ודפוסיו הופצו בשלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה, והם מעידים על הפופולריות של הסיפור).⁴⁴ אגדה זו מתחברת במדויק לפתיחתו של ספר הישר לבני הנעורים, שאותה ניסח לובושיצקי כך:

'יִיצַר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֵפֶר מִן הָאָדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נְשֵׁמַת חַיִּים, וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַי מְדַבֵּר'.

בכך יוצרים שני מאמרי חז"ל הללו מסגרת מעגלית המתארת את מחזור חיי האומה – מהיווצרותה ועד לגלגולה החדש בארץ כנען – אך משלבת את התיאור הלאומי עם מחזור חיי האדם מלידה עד מוות. לידתו ומיתתו של משה (באותו יום, ז' באדר על פי המסורת, ובגיל 120 שנה בדיוק), עושים את הביוגרפיה הפרטית של משה למטפורה של הביוגרפיה של עם ישראל, ומקנים לכל החיבור ריתמוס מעגלי וסיומת הרמונית. אמנם לובושיצקי תחם את עצמו לגבולותיהם של סיפורי התורה ולא המשיך אל הנביאים, ואפשר שבכך הוא רומז לעצמו ולקהל קוראיו הנטועים בגולה, שלא זכו לעלות לארץ ישראל.

שלוש הדוגמאות שהוצגו כאן הן בבחינת מעט המעיד על המרובה, ובעיקר הן מדגימות את סגנונו העצמאי של לובושיצקי ואת האופן שבו העניק לעיבודו נופך מודרני: התאמה לקהל היעד הצעיר מבחינת אורך הטקסט ולשונו, התאמת הטקסט המקורי לאידאולוגיה ציונית ועברית בת־זמנו ולקוראים החיים בגולה, וכן התאמת חזונו של הספר לאסתטיקה המקובלת בזמנו. אין ספק שהעיבוד נעשה על ידי פדגוג ומחנך הקשוב לצורכי קהל קוראים צעיר הרוכש מיומנויות שפתיות בלשון שאינה שפת אמו.

ספר לילדים ולנוער כמתווך תרבות

איננו יודעים כיצד התגלגל לידינו של אהרן לובושיצקי, המחנך הוורשאי הצנוע, עותק של ספר הישר הוונציאני; על כל פנים, במבוא לספרו הוא אינו מספר על כך. אף כי ספר הישר הוונציאני הוסיף להיות מודפס בבתי הדפוס של פולין לכל אורך המאה ה־19⁴⁵ וראשית המאה ה־20⁴⁶, הוא זוהה עם היהדות הרבנית ולא עם הזרם הלאומי החילוני. הראיה לכך

44 למשל: כתב יד אוקספורד-בודליאנה 11 המתוארך למאה ה־13, כתב יד ניו יורק בית המדרש לרבנים 4460 בן המאה ה־14, כתב יד פריס-הספריה הלאומית 710 בן המאות ה־14-15 ועוד עשרות העתקות בעברית ובלשונוות היהודים לפי קטלוג כתבי היד של הספרייה הלאומית בירושלים.

45 כך, למשל, מהדורת תקס"א (1801) נדפסה בלכוב בדפוס יהודית ראזאניש על פי מהדורות הדפוס של ונציה, ובעקבותיה עוד כ־30 מהדורות דפוס לאורך כל המאה ה־19.

46 ראו למשל: מהדורת תר"ע (1910) בדפוס נחמה הערשנהארן, שלמה שמעון שטרייזבערגער ומנחם מענדיל שניידמעסער בלובלין ומהדורות נוספות עד 1930.

היא שנוסח הספר העתיק, המיועד עד היום למבוגרים, המשיך ועדיין ממשיך להיות מודפס בישראל על ידי מוציאים לאור המזוהים עם ספרות תורנית.⁴⁷

כיוון שכך, העובדה החשובה שיש להדגיש היא שלובשיצקי מכונן בעיבודו את תחייתו של החיבור החשוב, ולמעשה מכניס אותו מחדש לתוך התודעה התרבותית העברית ומנכס אותו כחלק מהספרות העברית החדשה ומ'ארון הספרים היהודי', ברוח מפעל הכינוס של אוצרות הרוח היהודיים.⁴⁸ לובושיצקי היטיב לזהות את הפוטנציאל הטמון בספר הישר להתחבב על קהל קוראי העברית הצעירים, ומסתבר שחושיו לא הטעו אותו. לאחר המהדורה הוורשאית ובעקבות שואת יהודי אירופה שבה נספה לובושיצקי, ראה אור בישראל העיבוד לילדים בהוצאת יזרעאל, שהיא הגלגול הישראלי של הוצאת שרברק,⁴⁹ בשלוש מהדורות נוספות לפחות: 1951, 1954, 1964. שלוש המהדורות פורסמו ללא שינויי סגנון, והדבר מעיד על שפתו הרעננה של לובושיצקי ועל העיצוב המודרני של האיורים בספרו, כמו גם על נטייתו לשלב סיפורים נאים בתוך הכרונולוגיה הלאומית.

גלגולו של ספר הישר לבני הנעורים הוא דוגמה ליצירה שנדדה מבתי הדפוס של פולין אל בתי הדפוס של מדינת ישראל, וגם כאן, בישראל, זכתה להצלחה – תופעה שאינה שכיחה כלל וכלל.⁵⁰ התקבלות יצירתו של לובושיצקי הן בקרב ילדי התפוצות הן בקרב ילדי ישראל מוכיחה למעשה את הפופולריות של עיבודו. לצערנו, היה זה מעין נר זיכרון פואטי לזכרו של לובושיצקי, עתיר הזכויות בפעולתו למען הדור העברי הצעיר בפולין, אך ספק אם הילדים הצברים שנהגו מספרו במדינת ישראל ידעו מה עלה בגורלו של הסופר. ספר הישר מדפוס ונציה הוא היום שריד לעולם הסיפור היהודי הקדם-מודרני ומקור עניין לאספני ספרים עבריים עתיקים, לאנשי אקדמיה ולאינטלקטואלים ספורים. לעומת זאת, ספר הישר לבני הנעורים צבר קוראים רבים ונעשה חומר קריאה פופולרי ביותר בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20.

בדיעבד מסתבר שלובושיצקי העניק לספר הישר הקדום עדנה בתוך מערכת ספרותית צעירה, גדולה, מתפתחת ובעלת חשיבות אדירה בכינון הסובייקט האישי והלאומי. מבחינות רבות ניתן לומר שספר הישר הקדום התגלה מחדש על ידי לובושיצקי, והקיץ לאחר תרדמה של כ־400 שנה, כשמחנך עברי בוורשה חיפש מקורות השראה לקוראיו-תלמידיו, ומצא אותם, כצפוי, במסורת העברית המוקדמת. לא זו בלבד, אלא שהדגשת הפן הלאומי של העלילה – התרכזותה בדמויות האבות, הדגשת הפן הגאוגרפי של הסיפורים,

47 ראו למשל: מהדורת אלטר-ברגמן בתל אביב בשנת תשט"ו (1955), שהמשיכה להיות מודפסת לפחות עד שנות השמונים של המאה ה-20.

48 ראו: ישראל ברטל, קוזק וברדווי: 'עם' ו'ארץ' בלאומיות היהודית, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 98-108.

49 מוטי נייגר, מוציאים לאור כמתווכי תרבות: היסטוריה תרבותית של מאה שנות מו"לות עברית בישראל 1910-2010, מן, ירושלים 2017, עמ' 90.

50 דוגמה בולטת נוספת לספר לילדים ונוער פופולרי שנדפס בפולין ולאחר המלחמה מצא את דרכו למו"ל ישראלי והוא מודפס ונמכר עד היום היא כל אגדות ישראל מאת ישראל בנימין לבנר שהוזכר לעיל.

הדגשת מקומה של ארץ ישראל כמשאת נפש – כל אלה סייעו בכך שהיצירה נתפסה רלוונטית לילדים ולבני נוער גם בשנות החמישים.

יתרה מזו, דווקא בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה, בשעה שתוצאותיה של שואת היהודים כבר ידועות וברורות, יוצר החיבור גשר היסטורי בין התרבות הישראלית 'החדשה' ובין התרבות היהודית בגולה על ידי הבלטת הרצף הכרונולוגי ההיסטורי של העם היהודי. כרוניקה כמו-היסטורית, כפי שהיא מוצגת באמצעות ספר הישר לבני הנעורים, מבליטה את מקומו ואת מעמדו של העם היהודי כעם עתיק בעל היסטוריה מפוארת, ומקנה לקוראים הצעירים במהלך קריאת הסיפורים העתיקים תחושה של הוד קדומים. הערך הקבוצתי-הלאומי שהטקסט טומן בחובו תורם ליצירת תחושת הגיבוש הלאומי החיונית לילדים ולנערים שהוריהם התקבצו במדינת ישראל כעולים מכל קצות תבל, ובאמצעות ספר לקריאה בשעות הפנאי ובמנותק מהקשרים כמו-דתיים הוא מעניק להם מכנה משותף. עיבוד מן הסוג הזה משנה את תפיסת ההיסטוריה היהודית של הקוראים הצעירים בכך שהוא מבליט סיפורים שיש בהם טוב וחסד, כוח וריבונות. כן הוא מבליט את הרציפות ההיסטורית של העם היהודי ואת עתיקותו של העם, עובדה שהיא מקור לגאווה ולנחמה. מבחינה זו פועל לובושיצקי כנציג מובהק של ספרות דור התחייה, דור המבקש לכוון באמצעות יצירתו את תחיית הלשון העברית והרגש הלאומי.⁵¹

נמצאנו למדים שפעמים מהווה המערכת הספרותית לילדים כלי חשוב להחדרה מחודשת של מקור המצוי בשולי התודעה אל המרכז, ולכן תהליך עיבודו של סיפור לילדים הוא בבחינת תהליך של רה-קנוניזציה. עצם פעולת העיבוד מאששת מחדש את מעמדו של טקסט המקור, כמו האפקט שיוצרים הפרודיה או התרגום. המעבד נוטע ביזרון התרבותי לא רק את יצירתו שלו, אלא גם את ה'תחתית הכפולה' שלה. כך נהיה ספר ילדים למתווך תרבות – לא עוד גרסה שולית בלבד, אלא חוליה משמעותית ביותר בשימורו של הסיפור העברי הקדום ובהפצתו מחדש.

51 ויש טוענים, כאפיגון של משוררי דור התחייה. ראו למשל: אהרן בר-שמואל, 'בשבילי הפנתיאון', על המשמר, 9.6.1950, עמ' 5.